

ਲੰਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਵਿਧਾਗਤ ਸਰੂਪ ਅਤੇ 'ਨਾ ਅੰਤ ਨਾ ਆਦਿ' ਦੀ ਵਸਤੂਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ

Manjinder Singh*

M.A., NET, Punjabi Teacher, Akal Academy, Balbehra, Patiala

X

ਹਰ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੁੱਝ ਅੰਸ਼ਾਂ/ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਸਿਰਜਣਾ ਉਸ ਵਸਤੂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾ ਉਪਰ ਇਹੀ ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਸ਼ਾਂ/ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਤੱਤ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਇਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੀ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆ ਜਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਰੇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਦੇ ਤੱਤ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੋਰਨਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਵੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵੀ ਇਕ ਕਾਵਿ ਵਿਧਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਧਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੱਤ ਜਾਂ ਲੱਛਣ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਤੇ ਹੋਂਦ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਵਿ ਵਿਧਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਜਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਦੀ ਲੰਮੀ ਗ਼ਜ਼ਲ 'ਨਾ ਅੰਤ ਨਾ ਆਦਿ'।

ਸੰਖੇਪਤਾ ਅਤੇ ਸੰਜਮਤਾ

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਉਸ ਦੀ ਸੰਖੇਪਤਾ ਅਤੇ ਸੰਜਮਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਖੇਪਤਾ ਅਤੇ ਸੰਜਮਤਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ ਜਾਂ ਹਿਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਿਨਫ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਖਿਆਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਂ ਕਾਰਨ ਸੰਖੇਪਤਾ ਅਤੇ ਸੰਜਮਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ :

ਇਜ਼ਾਜ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੰਖੇਪਤਾ, ਪਰ ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਜੁਬਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਖੂਬੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹੋਣ ਪਰ ਅਰਥ ਵਾਜਿਹ (ਸਪੱਸ਼ਟ) ਨਿਕਲਦਾ ਹੋਵੇ।”

ਸੰਕੇਤਕਤਾ

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤਕਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਕੇਤਕਤਾ ਉਪਰ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਕੇਤਕਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੁਝਾ ਜਾਂ ਰਜ਼ਮ ਤੋਂ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧਾ

ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭੇਦ ਰੱਖ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੰਕੇਤਕਤਾ ਕਾਰਨ ਸਿੱਧੇ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਮਜ਼ ਨਾਲ ਕਹੀ ਗਈ ਗੱਲ ਵਧੇਰੇ ਰੋਚਕ ਤੇ ਸੁਆਦਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਗੁਣ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਪਾਠਕ/ਸਰਤੇ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਭਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਸਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਦੋਹੇ ਵਾਂਗ ਸ਼ਿਅਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਤਾਅਨੇ, ਮਿਹਣੇ, ਵਿਅੰਗ, ਸ਼ਿਕਵੇ, ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਛੋਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਜਾਂ ਮਿਸਰੇ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਮਤਲੇ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਜ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਦਾ ਕਾਫੀਆ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤੇ ਰਦੀਫ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮਤਲੇ ਵਿਚ ਬਹਿਰ/ ਤੋਲ, ਕਾਫੀਆ ਤੇ ਰਦੀਫ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਾਫੀਏ ਤੇ ਰਦੀਫ ਦੀ ਏਕਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬੰਨਦੀ ਹੈ।

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਬਹਿਰ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਗੁਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਰੂਪਕ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਹਿਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਇਕ ਖਾਸ ਜੁੱਟ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸੇ ਵਾਅ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਸੌਖਾ ਤੇ ਸਹਿਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਤਰਤੀਬ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਰੈਟਰਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਭਾਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਰੂਪ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਦੁਹਰਾਉ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਕਾਵਿਕ ਇਕਾਈ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਇਕ ਨੇਮ ਵਾਂਗ ਇਸ ਵਿਧਾ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੰਮੇ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਨਵਾਂ ਕਹਿਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਘਟਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਬਦਲ ਮੁਸੱਲਸਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁਸੱਲਸਲਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਲੜੀਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ। ਮੁਸੱਲਸਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਸਾਂਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਪੱਖੋਂ ਇਕਸੁਰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਸਾਂਝ ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ ਵੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਕੋ ਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਡਾ. ਐਸ. ਤਰਸੇਮ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :

“ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚਾਲੇ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਪੱਖੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਸ਼ਿਅਰ ਹੋਣ, ਉਨੇ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਤਰਤੀਬ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਕਰੰਘੜੀ ਪਾਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਥਾਂ ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਣਗੇ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਤੇ ਕਹੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬਬੱਧ ਸਾਂਝ ਕਾਰਨ ਮੁਸੱਲਸਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।”

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਝਲਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਿਅਰ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰਾਉਣਾ ਗ਼ਜ਼ਲੀਆਂ ਨੇਮ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸ਼ਰਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਉਰਦੂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਅਤੇ ਫੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫੈਜ਼ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਰੱਕੀ ਪਸੰਦ ਅਦਬ ਵਿਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਧਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੂਰੀਆਂ-ਪੂਰੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ।

“ਵੀਰਾ ਹੈ ਮੈਂ ਕਦ, ਖ਼ਮੋ-ਸਾਗਰ ਉਦਾਸ ਹੈ

ਤੁਮ ਕਿਆ ਗਏ ਰੂਨ ਗਏ ਦਿਨ ਬਹਾਰ ਕੇ।”

ਇਸੇ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਕੋ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਮੁਸੱਲਸਲ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਸਾਰ ਤੇ ਕਾਵਿ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੇ ਅਹਿਮ ਤਬਦੀਲੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਉਥਾਨ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿਕਾਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਜਤਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ/ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ/ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਖਾਸਾ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਵੇਂ ਭਾਵ ਬੋਧ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਧਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗਾ ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਹੁਸਨ-ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਕੌਮਲ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਬਿੰਬ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁਸੱਲਸਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਿੱਜੀ ਗਮ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰਹੀ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰੰ ਗਰੂਪ ਦੀ ਥਾਂ ਬਿਲਕੁੱਲ ਵੱਖਰੇ ਵਸਤੂ ਤੇ ਵਿਧੀਗਤ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਈਸ਼ਵਰ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਿੰ. ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਕੇਵਲ ਸੰਵੇਦਨ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੀ ਇਸ ਸਿਨਫ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ/ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਨਜ਼ਮ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਇਰ ਫੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫੈਜ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰੀ, ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੁਵਿਤਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਮਸਲਸਤਾ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਬਿੰਬ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਯਥਾਰਥ ਬੋਧ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਖੂਬੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਮੀਅਤ ਦਾ ਰੰਗ ਆਮ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ‘ਨਜ਼ਮ’ ਅਰਬੀ ਮੂਲ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਮੋਤੀਆਂ ਨੂੰ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਪਰੋਣਾ’ ਅਰਥਾਤ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣੀ। ਕਾਵਿ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਵਜ਼ਨ, ਤੋਲ ਜਾਂ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ਜ਼ਲੀਅਤ ਨਾਲ ਨਜ਼ਮੀਅਤ ਦਾ ਰੰਗ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਸਮਕਾਲੀਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਇਕੋ ਵਿਅਕਤੀ, ਵਸਤੂ, ਵਿਸ਼ੇ, ਸਮੇਂ-ਸਥਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਐਸ. ਤਰਸੇਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ :

“ਕਿਸੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚਾਲੇ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਕਰੰਘੜੀ ਪਾਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਥਾਂ ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਣਗੇ।”

1990 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰੰਜੀ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨਵੇਂ ਰੂਪਗਤ ਅਤੇ ਵਸਤੂਗਤ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲੰਮੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵੀ ਪਨਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਰੂਪਕ ਨੇਮ ਵਿਧਾਨ ਹੀ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੱਲ ਨੂੰ ਖਤਮ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਲੰਮੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਰੂਪਕਤਾ ਇਕ ਵਿਧਾ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਧੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰੂਪਕਾਰੀ ਲਗਾਤਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਸਤੂਗਤ ਮੁਸੱਲਸਲਤਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਧਾਗਤ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਨਵੇਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪਰਿਮਾਣ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਮੌਕੇ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਕੌਮਲ ਦੀ ਲੰਮੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ‘ਧਰਤੀ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ’ ਭਾਗ-1 ਅਤੇ ਭਾਗ-2 (2003) ਛਪ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਕੌਮਲ ਰੂਪਕ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਲਿਖਦਾ, ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਟਾਖਸੀ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਲੰਮੀ ਗ਼ਜ਼ਲੀਆਂ ਵਿਧਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸੇ ਲੜੀ ਵਿਚ ਸੁਲੱਖਣ ਸਰਹੱਦੀ ਦੀ ਲੰਮੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ‘ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ’ (2009) ਛਪ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਫੋਲਕ ਦੀ ਬਹਿਰ ਵਿਚ ‘ਦੇ ਸਿਰਨਾਵੇਂ’ ਰਦੀਫ ਹੇਠ ਛਪਦੀ ਹੈ। ਸਰਹੱਦੀ ਉੱਤਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਇਸ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਮਾਨਵ ਵਿਰੋਧੀ ਰੁਚੀਆਂ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਿਅਰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨੀ ਸ਼ਾਇਰ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਦੀ ਲੰਮੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ‘ਨਾ ਅੰਤ ਨਾ ਆਦਿ’ 2010 ਵਿਚ ਛਪ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਛਪੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਂਝ ਤੇ ਵਿੱਥ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ‘ਨਾ ਅੰਤ ਨਾ ਆਦਿ’ ਦਾ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਆਪਸ ਵਿਚ ਦਵੰਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲੰਮੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਨੇ 1109 ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਤੱਕ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ।

ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਇਸ ਵਿਧਾ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਇਕ ਮਤਲੇ ਦੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਤਲੇ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸੂਰਜ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਣਾ। ਮਤਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਲੇਖਕ ਅਗਲੇ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਬਹਿਰ, ਕਾਫੀਆ ਤੇ ਰਦੀਫ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਦੀ ਇਹ ਲੰਮੀ ਰਚਨਾ ਅਸਲ ਵਿਚ 1109 ਮਤਲਿਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ।

“ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਆਦਮ ਨੂੰ ਹਵਾ ’ਚੋਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ,

ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਦਨ ਪਲ ਭਰ ਵਿਚ ਉਹ ਸਹੀ ਵਸਾਉਂਦਾ ਹੈ

ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਅਦਨ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਨਿੱਤ ਫਲ ਉਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।”

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਹ ਵਿਧੀ ਇਸ ਲਈ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ ਕਿ ਮਿਸਰੇ ਦੇ ਇਸ ਦੁਹਰਾਉ ਨਾਲ ਖਿਆਲ ਦੀ ਮੁਸਲਸਤਾ (ਲਗਾਤਾਰਤਾ) ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੀ ਹੈ।

ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਨੇ ਇਸ ਲੰਮੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਕਾਫੀਆ ਬਹੁਤ ਚੁਸਤ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ‘ਧਰਤੀ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ’ ਅਤੇ ‘ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ’ ਵਿਚ ‘ਮੁਤਕਦਾਰਿਬ’ ਬਹਿਰ ਦਾ ਫੇਲੂਨੀ ਰੂਪ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਕਸ਼ ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਹਿਰ ‘ਹਜ਼ਜ਼’ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੈਂ-ਮੂਲਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸ਼ਾਇਰ ਸਵੈ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ‘ਮੈਂ’ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਜਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੰਮੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ‘ਨਾ ਅੰਤ ਨਾ ਆਦਿ’ ਵਿਚ ਮੈਂ-ਮੂਲਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :

“ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਜ਼ਜ਼ਬ ਨੇ ਕੱਲ, ਅੱਜ, ਯੁਗ ਜੁਗਾਦ।

ਮੇਰੇ ਇਸ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ, ਨਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਾ ਆਦਿ।”

ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਨਿਮਾਣਾ ਤੇ ਨਿਤਾਣਾ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਮੇਰੀ ਔਕਾਤ ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਜਦ ਉਹ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ

ਮੈਂ ਛਿਣ ਵਿਚ ਸਿਮਟਦਾ, ਉਹ ਸਰਬਕਾਲਿਕ ਛਿਣ ਸਦਾਉਂਦਾ ਹੈ।”

ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਰਤ ਰਹੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਲਘੂ ਜਾਂ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਦੇ ਟਕਰਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਜਦੋਂ ਅਦਨਾ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਸਖ਼ਸ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦ ਪਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਖੁਦਾਵਾਂ ਦੇ ਉਹ ਲੋਹਗਤ ਨੂੰ ਸਿਦਕ ਦੀ ਸੰਨ੍ਹ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।”

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਮਾਡਲਾਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਅਧੀਨ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਾਡਲਾਂ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਨੇ ਨਵੇਂ ਉਪਭੋਗੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਧੀਨ ਅਨੇਕ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

“ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਾਜ਼ ਤੇ ਜਦ ਵੀ ਪਰਾਈ ਧੁਨ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੈ,

ਉਹ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਵੰਝਲੀ ਦੇ ਪੌਪ ਦੀ ਚੁੰਘਣੀ ਥਮਾਉਂਦਾ ਹੈ।”

ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ‘ਨਾ ਅੰਤ ਨਾ ਆਦਿ’ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਤਲਖੀਆਂ-ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਕਠੋਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ, ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਖੰਡਤ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੇ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲੀਆਂ ਰੁਮਾਂਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

“ਨਿਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵੀ ਚੁਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਬੜਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਅਜਮਾਉਂਦਾ ਹੈ।”

ਹਰੇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਕਾਵਿ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਹਰੇਕ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਕਵੀ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਸੇ ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਜਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਯੁੱਗ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਨੇ ਜਗਤਾਰ ਦੀਆਂ ‘ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪੈੜਾਂ’, ‘ਚਨੁਕਰੀ ਸ਼ਾਮ’; ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ‘ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਰਫ਼’, ‘ਅੰਧੇਰੇ ਵਿਚ ਸੁਲਗੀ ਵਰਣਮਾਲਾ’ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

“ਉਹ ਸਰਘੀ ਨੂੰ ਚਨੁਕਰੀ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ

ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਜੁਹਾ ਨੂੰ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।”

ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਨਾ ਅੰਤ ਨਾ ਆਦਿ’ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ।

– “ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨੀਲ ਕੰਠੀ ਹੋਣ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਕੋਈ ਕੈਲਾਸ਼ ਮੇਰੇ ਧਰਤ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਉਗ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।”

– “ਉਹ ਮੁਦਰਾ ਨੀਲ ਕੰਠੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ

ਤੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸੁਕਰਾਤ ਮੀਰਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ 26 ਤੇ 95 ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਨੀਲ ਕੰਠ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਵਿਚ ਇਸੇ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਿਅਰ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ 26 ਤੇ ਆਏ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਨੀਲ ਕੰਠ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਨੇ ਰੁਤਬੇ ਤੇ ਵਾਅਦੇ ਦੇਣ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵੱਲ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਾਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ‘ਨਾ ਅੰਤ ਨਾ ਆਦਿ’ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਵਾਇਤੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਿਆਨੀ ਦੀ ਥਾਂ ਚਿੰਤਨਮੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਰੰਚਨਾ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ, ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਸ਼ੇਸ਼ਣੀ ਵਰਤਾਰੇ ਘੁਲੇ ਹੋਏ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੀ ਹੈ, ਪੰਨਾ 130.

ਐਸ. ਤਸਰੇਮ (ਡਾ.), ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰਜੂਨ ਤੇ ਪਿੰਗਲ, ਪੰਨਾ 67-68.

ਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ, ਫੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫੈਜ਼ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤੇ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ,
ਪੰਨਾ 84.

ਐਸ. ਤਰਸੇਮ (ਡਾ.), ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ, ਪੰਨਾ 67-68.

ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, ਨਾ ਅੰਤ ਨਾ ਆਦਿ, ਪੰਨਾ 17.

ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 11.

ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 27.

ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14-15.

ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 62.

ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 41.

ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 64-65.

ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 26.

ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 95.

Corresponding Author

Manjinder Singh*

M.A., NET, Punjabi Teacher, Akal Academy, Balbehra,
Patiala

E-Mail – gurjit27@gmail.com